

Reflecties over de rol van de reactieve burger in een wereld in crisis

Tine De Moor en Ton Duffhues

Aanbevolen citeerwijze bij dit artikel

Tine De Moor en Ton Duffhues, 'Reflecties over de rol van de reactieve burger in een wereld in crisis', *BW* 2022-2, p. 39-58

In het begin van de coronacrisis was er sprake van een ware golf aan solidariteitsacties, bijvoorbeeld onderling hulpbetoon in dorp en buurt en voedsel kopen van dichtbij. Tegelijkertijd verschenen er opinieartikelen over de historisch-maatschappelijke context waarin het COVID-19-virus zo snel zoveel impact kon hebben op de samenleving. Deze twee constateringingen hebben geleid tot dit onderzoek naar de potentie van burgercollectieven in tijden van crisis. Eerst is aangetoond dat overheden bij de bestrijding van de pandemie nauwelijks tot geen oog hadden voor de mogelijkheden van burgercollectieven om burgers in dorpen, wijken en buurten via directe, persoonlijke kanalen te bereiken. In contrast hiermee laat de analyse van twintig opinieartikelen uit de periode maart-juni 2020 zien dat de waardeverschuivingen die de meeste auteurs wenselijk achten om de grote vraagstukken in de samenleving aan te pakken, goed passen bij de waarden die burgercollectieven vertegenwoordigen. Voor drie domeinen – zorg en wonen, werk en voedsel – is dit geïllustreerd met bestaande praktijken en nieuwe behoeften. Onze conclusie: de overheid doet er goed aan om bij de aanpak van grote maatschappelijke uitdagingen rond klimaat, energie, zorg, voedsel en wonen een stevig beroep te doen op het organiserend vermogen van actieve burgers, hun netwerken en gemeenschapskracht.

De relevantie voor de praktijk is dat (a) overheden onvoldoende de potentie zien van burgercollectieven vanwege de andere vorm van governance, gebaseerd op zelf doen en zelf beslissen; (b) burgercollectieven appelleren aan het organiserend vermogen van burgers om zelf misstanden aan te

pakken of kansen te grijpen, en daarmee vaak overheden en marktpartijen voor zijn; (c) burgercollectieven bijdragen aan de versterking van de maatschappelijke democratie omdat ze het prosociale gedrag van burgers stimuleren en werken als een democratische leerschool.

1 Inleiding

Een jaar na onze kritische reflectie over de rol van burgercollectieven als go-between tussen burger en overheid waart het coronavirus nog steeds rond, maar wordt het genoeg beheersbaar geacht om maatregelen als lockdowns en mondkapjes op te schorten (De Moor & Duffhues, 2021). Inmiddels eist een andere crisis alle aandacht van de (internationale) samenleving op, die van de gewelddadige Russische inval in Oekraïne. Dit leidt tot de neiging om de vraag naar de potentie van burgercollectieven tijdens en na crises nog fundamenteler te maken en breder te trekken, temeer omdat een collectief besef van crisis inmiddels ook bestaat rond klimaat, stikstof, energie, wonen en voedsel. Bij dit alles speelt de relatie overheid-burgers een belangrijke rol, en daarmee vraagstukken rond ‘maatschappelijke democratie’ (Tjeenk Willink, 2021). Na een grove schets van enkele opvallende ontwikkelingen in met name het tweede coronajaar, stellen we eerst de vraag of de overheid de kracht van burgercollectieven benut heeft om een breder draagvlak te creëren voor haar beleid gericht op het pareren van de pandemie. Daarna stellen we vast of de waardeverschuivingen die we in het voorjaar van 2020 beschreven hebben ook nu – bijna twee jaar later – nog herkenbaar zijn in nieuwe ontwikkelingen in de wereld van burgercollectieven. Opnieuw komt dan de vraag aan de orde of de overheid de potentie van burgercollectieven voldoende erkent en benut.

2 In de greep van corona

De door de regering in maart 2020 afgekondigde ‘intelligente lockdown’ met voorschriften rond sociale distantie en hygiëne werd breed geaccepteerd in de samenleving als een effectieve manier om verdere besmettingen te voorkomen. De sociale consequenties hiervan voor mensen die zelf niet de deur uit konden om boodschappen te doen of thuis zorg en aandacht nodig hadden, leidden in het hele land tot solidariteitsacties in de vorm van onderling hulpbetoon. Gelijkzeitig was er sprake van een stortvloed van beschouwende en opiniërende artikelen in dag- en weekbladen over het ontstaan, de risico’s en de langetermijneffecten van corona. Vergelijkingen werden gemaakt met de pest in de late Middeleeuwen of de Spaanse griep in de jaren twintig van de vorige eeuw. In de duiding van de actuele betekenis van corona werd volop gespeculeerd over een definitief *turning point*: er kwamen in alle scherppte misstanden naar voren, die weliswaar al langer bekend waren, maar waardoor de noodzaak van maatschappelijke transitie onvermijdelijk bleek. Het virus gaf meteen in die eerste maanden aanleiding om verbanden te leggen met de doorgesloten neoliberale economie en globalisering, de klimaatverandering, het complexe

voedselsysteem, de teruglopende biodiversiteit, de groeiende sociale ongelijkheid en het democratisch tekort. Wat tot dan toe vooral als systeemcrisis werd getypeerd, groeide door corona uit tot een 'waarden crisis' (Rotmans, 2020).

Na enkele maanden leek het virus redelijk onder controle. Het aantal sterfgevallen als gevolg van covid daalde, evenals de opnames in ziekenhuizen. Enkele drastische maatregelen konden worden afgebouwd. Maar het virus herpakte zich, kwam in nieuwe varianten terug en viel opnieuw aan. Telkens was het alle hens aan dek en volgde een herhaling en zelfs aanscherping van eerdere maatregelen, bijvoorbeeld de avondklok. Het optimisme in het publieke debat tijdens de lentemaanden van 2020 maakte plaats voor een negatievere stemming van angst, onzekerheid en conflict. Het publieke debat over de maatregelen verscherpte, de polarisatie in de samenleving groeide en daarmee het verzet tegen de overheid en haar adviseurs uit de medische wetenschap. De neveneffecten van het beleid werden in de media uitvoerig onder de aandacht gebracht door wetenschappers, opiniemakers en bezorgde burgers. Afgezien van medisch-ethische vragen over testen, vaccins en vaccinaties ging het vooral over kwesties als de economische impact op langere termijn, de veerkracht van ondernemingen, het sociaal-psychisch welbevinden van jongeren én ouderen, de groeiende ongelijkheid, de relatie tussen overheid en wetenschap, de definitie van vrijheid en de wettelijke legitimatie van maatregelen. De 'waardecrisis' werd geleidelijk gepolitiseerd, waarbij vooral de rol van de staat en de verhouding overheid-burger aan de orde kwamen. De langdurige formatie van het vierde kabinet-Rutte was hier mede debet aan.

Solidariteit wordt in tijden van crises als 'the binding agent' van de samenleving beschouwd, van lokaal tot (inter)nationaal niveau. In de eerste periode van corona bestond er eenstemmigheid over de noodzaak van samenwerken aan de bestrijding van het virus en het indammen van de risico's. Die op solidariteit gebaseerde samenwerking richtte zich vooral op eigen regio en land. Naarmate de pandemie langer duurde, werden flinke scheuren in die solidariteit zichtbaar. De ontwikkeling van nieuwe varianten van het virus en de run op vaccins wereldwijd maakten op alle schaalniveaus – van buurt of dorp tot wereld – de structurele ongelijkheid pijnlijk duidelijk: niet iedereen kon of wilde even snel rennen. In de praktijk groeide op vele fronten het wij-zij-denken. De strakke maatregelen gericht op 'social distancing' met bijhorende sancties die de overheid nam om de crisis te bezweren, hadden mogelijk zelfs een temperend effect op actieve burgers en op de vitaliteit van hun collectieven. Of hebben ze desondanks toch als katalysator gewerkt van een hernieuwde belangstelling voor de organisatie- en sturingsprincipes van burgercollectieven?

Het feilen van globalisering en neoliberalisme kwam zeker niet enkel door het virus bloot te liggen. Maar toch: opvallend is dat de fundamentele oorzaken van de pandemie die destijds voor het voetlicht

gebracht werden, nog steeds weinig aandacht krijgen. Denk aan vraagstukken die samenhangen met globalisering in combinatie met onze omgang met natuur en landgebruik, zoals de afnemende ruimte voor habitats van dieren en de snelle vermindering van biodiversiteit.¹ Evenmin volgden er fundamentele ingrepen om onze kwetsbaarheid – niet alleen op economisch vlak – door globalisering aan te pakken. Begin 2022 maakte de Europese Commissie wel bekend dat zij de komende jaren € 43 miljard aan publieke en private investeringen zal mobiliseren om de ontwikkeling van geavanceerde chips aan te jagen in de EU. Het Europese marktaandeel in de wereldwijde productie van deze voor de economie onmisbare halfgeleiders moet daarmee verviervoudigen.² Maar wanneer het gaat om voorzieningen die burgers onmiddellijk raken, dan blijkt dat er van de veranderingen die zich oorspronkelijk hadden ingezet – bijvoorbeeld een enorme toename in lokale verhandeling van voedsel³ – op macroniveau nog weinig te merken is.

Het dilemma van globalisering kwam mogelijk nog scherper naar voren in de eerste weken van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne. Nooit eerder is door zoveel landen een zo snelle en gecoördineerde actie ontplooid als bij de economische en financiële boycot van Rusland. Dat illustreert de sterke globale verknoping van het financieel-economische systeem en de handelsrelaties die dit schragen. Gelijktijdig liet deze medaille van globalisering meteen een andere kant zien, namelijk die van wereldwijd dreigende tekorten aan graan, olie en gas met daaraan gekoppeld hogere prijzen, stagnerende productieketens en de dreiging van 'broodoproer'. Zowel in de coronacrisis als nu in de Oekraïncrisis blijken sterke internationale afhankelijkheden niet alleen als een kracht, maar ook als een zwakte te werken. Dezelfde pijnlijke constatering geldt ook voor de (social) media die via censuur en manipulatie van het nieuws ingezet kunnen worden voor een informatieoorlog en tegelijkertijd een mogelijkheid bieden voor grensoverschrijdende, vrije communicatie en kennisuitwisseling. Ook met het oog op ons onderzoek naar waardeverschuivingen en burgercollectieven zijn er vergelijkbare patronen te ontdekken. Een ervan is dat in beide situaties onmiddellijk een beroep gedaan kon worden op de solidaire mens om gedupeerden te ondersteunen: eerst de mensen die sociaal-emotioneel of financieel-economisch geraakt werden door de pandemie, en later de vluchtelingen uit Oekraïne.

3 Burgercollectieven in tijden van corona

In het eerste halfjaar van de coronapandemie ging de meeste media-aandacht uit naar sociale burgerinitiatieven – klein en lokaal of groot en regionaal, spontaan en kortstondig of van langere duur, digitaal of 'real life'.⁴ Initiatiefnemers werden in het zonnetje gezet en de zorgbehoevenden en verzorgers kregen een hart onder de riem gestoken. In 'Burgercollectieven staan klaar om de post-corona samenleving vorm te geven' (De Moor e.a., 2020a; 2020b) lieten we zien op welke wijze de coronacrisis in de eerste golf veel burgers heeft aangezet tot sociale betrokkenheid en gemeenschapszin. Dit beoordeelden we als een

heropleving van de *civil society* die al jaren gaande was, en niet beperkt bleef tot het sociale domein. Actieve burgers manifesteerden zich ook in collectieven op het gebied van onder meer energie, wonen, voedsel, werk en leefomgeving. Daarnaast bestonden de zogeheten *community-based social enterprises*, vaak ook wijkcoöperaties genoemd, waarbij een groep bewoners van wijk, buurt of dorp zelf een voor hun gemeenschap vitale voorziening beheert en ontwikkelt. Dit was allemaal niet nieuw: al sinds het begin van deze eeuw – vóór de economische crisis van 2008 – is veel gaande onder burgers, die – wars van wat hun van hogerhand werd opgelegd – zelf bij willen dragen aan gewenste maatschappelijke transitie in hun directe leefomgeving. Deze burgercollectieven zijn bij uitstek een uiting van het vermogen van burgers om structurele vraagstukken gezamenlijk op te pakken, daartoe een organisatie op te bouwen, middelen te beheren, diensten of producten te leveren en democratische besluitvormingsprocessen in te richten. Ze zijn inmiddels zo diep geworteld in de Nederlandse samenleving dat er ook nieuwe netwerk- en platformorganisaties ontwikkeld zijn, vaak gebonden aan sectoren.⁵

De initiatieven in het sociale domein mochten dan wel de meeste publieke belangstelling trekken, de aandacht vanuit de overheid verwaterde wegens andere prioriteiten. Daarmee heeft de overheid een enorme kans laten liggen om via de door burgers uitgebouwde solidariteitsnetwerken de naleving van coronamaatregelen te bevorderen. En dat zijn er nogal wat: een recente inventarisatie van bewonersinitiatieven in welzijn, wonen en zorg komt uit op circa 1500 ‘zorgzame gemeenschappen’ in heel Nederland (NLZVE, 2020). Waar burgers al jaren actief mee bezig zijn – bijdragen aan de oplossing van een collectief vraagstuk –, sluit naadloos aan bij de omschrijving van de lockdown als een ‘act of solidarity’ (Jetten e.a., 2020: 5). De pijnlijke constatering is dat de overheid gedurende de pandemie geen kans heeft gezien of aanknopingspunten heeft benut om actieve burgers te betrekken bij het motiveren en aansporen van hun directe omgeving om maatregelen na te leven en ervaringen en opvattingen te delen over bijvoorbeeld vaccinatie, revalidatie en verwerking (Remmers, 2020). Of gewoon om via directe contacten in buurt of wijk de groeiende kloof te dichten tussen jong en oud of tussen medewerkers in zorg, onderwijs en horeca en andere beroepsbeoefenaren. Of om iets praktisch te doen aan de schrijnende thematiek van eenzaamheid en stress waar steeds meer bewoners onder gebukt gingen. Zelfs een directe oproep in december 2020 van LSA-Bewoners – een netwerkorganisatie waarbij honderden lokale bewonersinitiatieven zijn aangesloten – aan de premier van het land om hierover in gesprek te gaan, werd met een kort afwijzend briefje terzijde gelegd.⁶ Geen tijd, geen prioriteit! Ondertussen viel wel geleidelijk de financiële basis weg onder een groot aantal buurt- en dorpshuizen, die tijdens de lockdown hun deuren gesloten moesten houden. Rond 40% van de dorpshuizen stond begin 2022 aan de rand van een faillissement.⁷

Feit is dat de overheid tijdens de pandemie de maatschappelijke infrastructuur die de afgelopen decennia is opgebouwd door actieve burgers onvoldoende heeft benut, en ook daarna onvoldoende heeft gedaan om dit weer op peil te brengen.⁸ Het lijkt erop dat ze in een samenleving onder druk de angst en onzekerheid van bezorgde burgers pareerde met angst voor actieve burgers. Wat hier mogelijk parten speelt, is dat wat groepen mensen buiten de gebaande paden en vaste structuren met elkaar organiseerden niet in de officiële statistieken geregistreerd werd en daarmee niet zichtbaar of spectaculair genoeg was. De ruimte tussen markt en staat bleef voor velen kennelijk nog slechts een grijs gebied dat ‘nice to have’ is als broedplaats voor alternatieve oplossingen. In het gedachte-experiment hierna zal blijken dat met een dergelijke geringschatting van het potentieel van burgercollectieven overheden en ook marktpartijen zichzelf en actieve burgers in veel opzichten tekortdoen. Maar eerst een impressie van de waardeverschuivingen waarover in de eerste maanden van de pandemie gesproken en geschreven werd.

4 Waardeverschuivingen

We hebben een tekstanalyse uitgevoerd van ongeveer twintig opinieartikelen over de coronacrisis die in de periode maart-mei 2020 verschenen. Hierbij stelden we twee vragen: (a) met welke waardeverschuivingen wordt de coronacrisis in verband gebracht, en (b) wordt er een directe relatie gelegd met burgercollectieven als een mogelijke basis voor de inzet van burgers om de samenleving als geheel vooruit te helpen? In het verlengde hiervan staan we stil bij de uitdagingen die burgercollectieven zelf ervaren in hun relatie met overheden, die zijn ontleend aan onderzoek dat in de zomer van 2020 is uitgevoerd (De Moor e.a., 2020b).

De geschiedenis leert dat crisissituaties doorgaans leiden tot een reflex van zelforganisatie en samenwerking. Het verantwoordelijkheidsgevoel van mensen groeit om zelf actief te zijn in het vermijden van risico's en het oplossen van nijpende individuele en maatschappelijke vraagstukken. Sterker nog: we zien dat burgers de wortels van de crisis vaak al opgemerkt hebben voordat het echt fout loopt. Dat was het geval voor de economische crisis in 2008 en ook in de periode voor de pandemie. In zekere zin is het ‘fingerspitzengefühl’ van deze ‘reactieve’ burgers structureel miskend. Nog voordat publiekelijk via pers en politiek de alarmbellen rinkelden, staken zij hun handen al uit de mouwen en brachten via bestaande én nieuwe burgercollectieven zorg, energie en voeding dicht bij de consument. Dat dit een indicatie zou kunnen zijn van de veerkracht van een gemeenschap van mensen werd niet tijdig onderkend. Hier haakt een historische les op aan die Solnit omschrijft als ‘a paradise built in hell’, namelijk de neiging van mensen om kort nadat ze zelf slachtoffer zijn geworden van een catastrofale ramp zich een rooskleurige nieuwe toekomst voor te houden (Solnit, 2009). Precies dit – zoals meestal later blijkt – utopische verlangens is gebaseerd op waarden en overtuigingen die de mensen op de been houden en

samenbrengen om de ellende te delen en collectief aan hun ‘nieuwe’ samenleving te gaan werken. Ook met deze gedachten in ons achterhoofd hebben we een selectie opinieartikelen over corona onderzocht op veel voorkomende begrippen die een waardering uitdrukken van een verwenste actualiteit versus een gewenste toekomst.⁹

In het spreken en denken over waarden kiezen we voor een sociaalwetenschappelijke benadering. De kern hiervan is dat waarden tot stand komen in een context van sociale relaties en machtsverhoudingen. Ze zijn te beschouwen als samenhangende, collectieve representaties waarbij mensen betekenis toekennen aan goederen, diensten, principes, ideeën, de staat van de wereld en/of aan het leven zelf (Heinich, 2017). Waarden bestaan daarom niet buiten onszelf, ze verbinden ons met anderen, maar maken ook het verschil met anderen. Hoewel waarden door veel mensen als iets persoonlijks en privé worden beschouwd en daarmee vaak buiten het maatschappelijke debat en politieke discours blijven, zijn ze – anders dan geobjectiveerde feiten en statistieken – wel degelijk met concrete acties en handelingen verbonden of roepen daartoe op. Dat maakt ze vanuit het perspectief van collectieve actie en burgercollectieven extra interessant om te onderzoeken.

We beperken ons tot de waardeverschuivingen die in meer of mindere mate verband houden met de positie en betekenis van burgercollectieven. Onmiskenbaar is daarbij het veelvuldig gebruik bij de auteurs van begrippen als gemeenschap, solidariteit, samen, coöperatief, collectief, circulair, sociaal en lokaal, en van uitspraken als ‘Corona is een les in wederzijdse verantwoordelijkheid’ (Ham & Uitermark, 2020). De auteurs geven doorgaans deze begrippen en uitspraken betekenis in een breder frame of richtinggevend toekomstbeeld. Sommige auteurs kleuren dat economisch in en spreken over bijvoorbeeld de ‘economie van de gemeenschap’ met maatschappelijk rendement voorop, en ‘versterking van de lokale economie’ door verkorting van ketens (Blom & Van Staveren, 2020; Verdonk, 2020). Andere auteurs gaan voor een bestuurlijk-politiek frame en benadrukken het belang van herwaardering van publieke voorzieningen, willen dat er een sterker beroep gedaan wordt op de vitaliteit en solidariteit van burgers, of pleiten voor een meer ‘participatieve democratie’ (Frissen, 2020). Zij vinden ook dat de bevolking en haar behoeften en ideeën centraal moeten staan en niet de beleidsmakers of de politici, en dat praktijkgerichte procedures op basis van vertrouwen de regel moeten worden en niet strakke juridische procedures op basis van wantrouwen. Dan zijn er auteurs die naar waarden verwijzen die direct van toepassing zijn op burgercollectieven. Meer ‘gemeenschapszin gekoppeld aan solidariteit’ in plaats van ‘autonome, zelfredzame burgers en hun individuele vrijheid’, een ‘coöperatief model van sturing en ondernemen’, ‘hybride bedrijven en organisaties die rekening houden met financiële, sociale en milieu overwegingen’, ‘publieke leven op coöperatieve wijze ordenen’ en ‘democratisch besluiten op basis van coöperatief samenspel’ (Neiman e.a., 2020; Van den Brink, 2020; Ham & Spierts, 2020; De Moor, 2020; Van den Berg, 2020). Kortom, veel auteurs benoemen pijnpunten in de

samenleving en schetsen in het verlengde daarvan een moreel kompas voor een toekomst waarin burgercollectieven een rol spelen (Pheijffer, 2020). De bijlage bevat een samenvattend schema van de contrasterende waarden, dat deels overeenkomsten vertoont met de tweedeling tussen het Rijnlands en het Angelsaksisch model van organiseren (Peters & Weggeman, 2009). Wie vervolgens in diezelfde artikelen zoekt naar concrete handelingsperspectieven in de richting van burgercollectieven komt er bekaaid vanaf: vaak klinkende analyses, gecombineerd met fraaie vergezichten, maar nauwelijks of geen aanbevelingen in de vorm van praktische plannen of programma's.

Op grond van die tekstanalyse kunnen we stellen dat de waarden die burgercollectieven vanouds als leidraad hebben – met solidariteit, wederkerigheid en efficiëntie als de meest fundamentele – plots wel als heel erg 'eigentijds' gekwalificeerd worden. Of met andere woorden: burgers die al vertrouwd zijn met samenwerken en participatie in een collectief verband hebben eigenlijk in het klein al meegemaakt waarmee straks de hele samenleving geconfronteerd wordt. Feit is dat die collectieven een ontmoetingsplek zijn voor actieve burgers – zij het in coronatijd vooral virtueel –, waar ze elkaar weten te inspireren en aan te zetten tot prosociaal gedrag. Dit wijst op wat wel aangeduid wordt als 'civic spillover' (Pateman, 1970): burgers die zich engageren in democratisch georganiseerde coöperaties en andere collectieven vertonen ook daarbuiten meer engagement met de samenleving. Nog afgezien van dit mogelijke spill-overeffect bevinden veel van deze actieve burgers zich in een netwerkpositie die losstaat van traditionele verbanden via familie, geloof, politieke voorkeur of werk. Zij verbinden zich met anderen op zoek naar basale voorzieningen (energie, zorg, etc.), maar wel anders dan via een commerciële partij, en dragen zo bij aan de versterking van het sociale kapitaal van hun gemeenschappen.

Dergelijk engagement van vele Nederlanders met als basis die unieke netwerkstructuur biedt een antwoord op een cruciale vraag tijdens de coronacrisis: *'[H]ow can we keep people together when they are apart?'* (Jetten e.a., 2020: 17). Of zoals twee Britse sociaal psychologen zich afvroegen: *'[H]ow [can] the requirements of social distancing be reconciled with the conditions that allow for the maintaining, or even strengthening of social cohesion, mutual solidarity and a sense of collective efficacy, throughout the crisis?'* (Elcheroth & Dury, 2020). In de lijn van Pateman (1970) bevestigen zij het spill-overeffect op zowel korte als lange termijn, waarmee overheden en andere betrokkenen bij de bestrijding van de crisis en het efficiënter organiseren van de vaccinatiecampagne hun voordeel hadden kunnen doen, zeker op het niveau van buurten, wijken, dorpen en wooncomplexen.

5 Impact van corona op en uitdagingen voor burgercollectieven

De waardeverschuivingen die we hebben geconstateerd, passen goed in het narratief rond burgercollectieven. Des te interessanter is het om van

burgercollectieven zelf te horen op welk vlak zij hun uitdagingen zien. Met dit doel voor ogen hebben we in de zomer van 2020 een survey uitgezet onder vertegenwoordigers van burgercollectieven (De Moor e.a., 2020b). De impact van corona is als onderzoeksthema meegenomen; voorop stonden de relaties van burgercollectieven met overheden, financiers en wetenschap.

5.1 Impact corona

Bijna driekwart (72%) van de collectieven (n = 59) gaf aan de impact van corona te merken. Daarvan vond 31% die impact groot. De respondenten gaven ook een indicatie van de uitdagingen die de coronacrisis met zich meebracht. De grootste invloed lag wat hen betreft niet zozeer op het vlak van de interne organisatie met thema's als professionalisering en leiderschap, maar vooral op het gebied van ledendynamiek en financiering. Het niet kunnen organiseren van fysieke bijeenkomsten (bestuursvergaderingen, activiteiten voor leden) bleek voor met name sociale collectieven een struikelblok te zijn. Ook was er angst voor verminderde ledenbinding – 'Het collectief levert niet dus waarom zou ik actief zijn of betalen?' –, stagnerende ledenwerving, krimpende omzet bij gelijkblijvende kosten, et cetera. Hiertegenover stond een positieve inschatting van de impact van corona, met name in het domein van voedsel, waar zelfs een versnelling in diversiteit, omzet en bereik van voedselcollectieven gesignaleerd werd.

De meerderheid van de collectieven (58%) verwachtte (nog) niet dat corona tot een blijvende verandering van werkwijze en werkzaamheden zou leiden. De andere 42% wees onder de noemer van ledendynamiek op het risico van een mogelijk blijvende beperking van fysieke bijeenkomsten en het 'normaal' worden van digitaal vergaderen en bijeenkomen. Ook vreesden ze dat ze als gevolg van de omzetsdaling genoodzaakt werden om werkzaamheden anders uit te voeren en te organiseren, en dat andere prioriteiten en werkwijzen bij overheden voor hen niet zonder gevolgen zouden blijven. Een inschatting die past bij de gesignaleerde waardeverschuiving is dat er meer aandacht zou gaan komen voor sociale duurzaamheid en dat de groeiende omzet van lokaal voedsel en digitale transacties (bestellingen, reserveringen, hulpbetoon) zou aanblijven. Eind 2020 bleek dit een reële verwachting te zijn: het aantal sociale burgerinitiatieven, energiecoöperaties en voedselinitiatieven nam toe en het aantal hierbij betrokken burgers groeide.¹⁰

5.2 Relatie burgercollectieven-overheden

Een belangrijk thema in de survey betreft de uitdagingen die de collectieven ervaren in hun relatie met overheden. Eerst enkele algemene, breed herkende uitdagingen op een rijtje. De beperkte, sectorale visie van overheden en de gang langs vele loketten steken veel burgercollectieven; ze weten er niet goed raad mee, omdat ze zelf vraagstukken wel vanuit een integrale visie benaderen. Ze hebben ook

last van de gebrekkige regelgeving. Daarnaast is de schijnparticipatie van overheden de collectieven een doorn in het oog: zolang het past in de beleidsplannen van die overheden is er bereidheid tot politieke en eventueel financiële steun, maar als het er echt toe doet, trekt de overheid toch haar eigen plan. Een flinke groep burgercollectieven voelt zich niet erkend door de overheden en houdt zich (te) lang vast aan een dun draadje van contacten met een enkele ambtenaar of bestuurder. Bovendien hebben overheden in het algemeen meer oog voor de uitkomst en het beoogde doel dan voor het proces, wat de steun voor collectieven afhankelijk maakt van impactmetingen en kwantitatieve parameters. Overheden zitten dan in een ‘command and control’-rol die niet past bij de dynamiek en governance van collectieven.

Dit algemene beeld kan verder worden verfijnd door te kijken naar verschillen tussen collectieven. Het maakt veel uit of collectieven al dan niet een samenwerking met de overheid hebben, en zo ja, hoe hun samenwerking er dan uitziet. Bij lokale energiecoöperaties ligt dat anders dan bij bijvoorbeeld voedselcollectieven. Die energiecoöperaties spelen immers een onmisbare rol in de energietransitie waaraan overheden, energiemaatschappijen en maatschappelijke organisaties zich geëngageerd hebben. Dat voor de Regionale Energie Strategie (RES) de bepaling geldt dat 50% lokaal eigendom moet zijn, wil overigens nog niet zeggen dat het in relatie met overheden voor lokale energiecoöperaties of gemeenschappen een kwestie van appeltje-eitje is. Wel staan een regionaal, nationaal en zelfs internationaal vertakt stelsel van netwerkorganisaties klaar om bij overheden en financiers de gedeelde belangen te behartigen en de uitwisseling van kennis en informatie tussen de aangesloten collectieven te faciliteren. Vergelijkbare beleidspraktijken of netwerkstructuren bestaan er (nog) niet of nauwelijks voor bijvoorbeeld voedsel en wonen. Opmerkelijk is dat veel collectieven in de sector voedsel aangeven het liefst (financieel) onafhankelijk te willen blijven van de overheid. Genuanceerder ligt dit voor collectieven die vooral met sociaal welzijn en zorg bezig zijn in buurten, wijken en dorpen. Sommige functioneren als tamelijk informele, zelfstandige vrijwilligersorganisatie, andere maken onderdeel uit van een breder netwerk waarin professionele organisaties en overheden een rol spelen. Bij deze laatste categorie botst het in de relatie met overheden vaak als gevolg van tegenstrijdige visies op werkwijze, professionaliteit en voorwaarden van financiering.

Afrondend: de uitdagingen in de relatie van burgercollectieven met overheden variëren tussen twee uitersten. Voor het ene collectief is de gemeente een ‘hindermacht’ die ze van het kastje naar de muur stuurt, voor het andere collectief een ‘geweldige samenwerkingspartner’ zonder wie ze het niet redden. De uitkomsten van ons onderzoek gaven geen bevestiging van een breuk met het verleden. Ook na twee jaar corona is dat niet het geval. Wat we wel durven stellen, is dat als de gesignaleerde waardeverschuivingen doorzetten in de samenleving, dit in de nabije toekomst de doorgroei van collectieven als ‘derde weg’ tussen markt en overheid zou kunnen schragen.

6 Gedachte-experimenten

We zitten nog te dicht op de actualiteit om empirisch vast te kunnen stellen wat de (blijvende) effecten zijn van de pandemie op burgercollectieven, inclusief hun relatie met de overheid en vice versa. Daarom volgt nu een gedachte-experiment, waarbij we reflecteren op bepaalde maatschappelijke transformaties en de rol die burgercollectieven hierbij kunnen spelen. Deze oefening in verbeeldingskracht spitsen we toe op drie levensbehoeften: sociale zorg en wonen, werken en voedsel.

6.1 Anders zorgen en wonen

‘Zachte’ waarden in de geest van gemeenschap, lokaliteit en nabijheid vormen de harde krachten achter de golf van nieuwe sociale initiatieven en collectieve acties in dorpen, wijken en buurten. Ze hadden in de eerste maanden van de crisis een grote publiciteitswaarde. Bestuurders en politici lieten zich enthousiast uit over de spontane acties en digitale vormen van hulpbetoon, maar repten bijna met geen woord over langer bestaande sociale arrangementen die functioneren op basis van het ‘zelf doen’ van burgers. Ten onrechte, want hier ligt de kiem voor de uitbouw van een solidaire, veerkrachtige samenleving. In 2020 telde Nederland zo’n 1500 ‘zorgzame gemeenschappen’ (NLZVE, 2020). Zij organiseren onder meer inloophuizen, burenhulp, sociaal-culturele activiteiten, maaltijden, vervoer, mantelzorgondersteuning en boodschappendiensten. Een deel daarvan houdt zich ook bezig met professionele diensten, bijvoorbeeld dagbesteding en wijkverpleging, of heeft een dorpsondersteuner in dienst. Door hun persoonlijke relaties met de leden borgen ze een enorm potentieel aan menselijk kapitaal, dat de samenleving als geheel ten dienste kan zijn.

De verwachting is dat de sterkere focus op gemeenschap en nabijheid over de hele breedte van het domein van zorg en sociaal welzijn zal leiden tot een sterke behoefte aan afschaling in plaats van opschaling, en meer fundamenteel tot een herziening van het adagium van ‘marktwerking’. Dat bleek al in het tweede coronajaar, toen bij jong en oud de schrijnende sociaalpsychologische problematieken van eenzaamheid, burn-out en depressie naar boven kwamen. Veel sociale bewonersinitiatieven hadden echter zelf niet de competenties in huis om met dit type hulpvragen aan de slag te gaan. Daar waar en wanneer het kon, creëerden ze mogelijkheden voor ontmoeting, in buurthuizen, wijktuinen of via wandel- en fietsclubs. De individuele hulpverlening lieten ze over aan instellingen werkzaam in de geestelijke gezondheidszorg en het welzijnswerk. Oudere zorgcoöperaties – de oudste dateert van 2005 – stonden in deze tijd voor het dilemma van wel of niet zelf professionals in dienst nemen. De een deed het wel, de ander niet, ieder op basis van eigen afwegingen en keuzes. Kennelijk een fase in hun ontwikkeling én een aanleiding om doel en draagvlak tegen het licht te houden en veerkracht te versterken. Het is geen toevalligheid dat

‘gemeenschapskracht’ in 2021 gemunt werd als het verbindende begrip voor initiatieven op het gebied van zorg en welzijn.¹¹

Verspreid over ons land zijn groepen burgers meer dan ooit bezig om op menselijke maat gesneden woon- en leefvarianten te ontwikkelen met daarbij passende vormen van eigenaarschap en zeggenschap. In coronatijd groeide het woningtekort uit tot een centraal issue bij nationale (maart 2021) en gemeentelijke verkiezingen (maart 2022). Tegen deze achtergrond kwamen diverse behoeften in een stroomversnelling, zoals een toegankelijke woningmarkt voor jongeren en meer levensloopbestendige meergeneratiewoningen. Daarnaast staat de wens van een groeiend aantal mensen om deel uit te maken van een solidaire woongemeenschap, die aansluit bij hun sociaal en ecologisch gemotiveerde levensfilosofie. Hoewel deze idealen en behoeften op veel vlakken flink schuren met gangbare praktijken en instituties, blijken groepen mensen toch in staat tot een doorbraak en weten ze successen te boeken. Er zijn inmiddels tal van voorbeelden, variërend van ‘eco-villages’ tot nieuwe wooncoöperaties, waarin de leden eigenaar of huurder en tegelijk beheerder zijn of willen worden.¹² Kenmerkend is dat de deelnemers zelf bepalen in hoeverre aanvullend op wonen andere behoeften gemeenschappelijk dienen te worden vervuld, zoals wederzijdse zorg, collectief groenbeheer, extra gemeenschappelijke ruimtes in de vorm van werkplaatsen, logeerkamers et cetera. Gemeenten, projectontwikkelaars, financiers en de klassieke woningbouwcorporaties bewegen zich schoorvoetend naar meer erkenning van en steun voor deze nieuwe coöperatieve woonvormen. De gemeente Amsterdam bijvoorbeeld stimuleert de nieuwe wooncoöperaties met de beschikbaarstelling van kavels en een leenfonds.¹³ Van alle kanten komt er kennisuitwisseling en ondersteuning op gang.¹⁴

In het sociale domein en in de zorgsector is de overheid nadrukkelijk aanwezig via bestaande wetgeving, financiële regelingen en subsidies. In coronatijd is gebleken dat burgers zelf goed in staat zijn om een parallelle wereld van sociale zorg en gemeenschapsvorming te ontwikkelen en goed weten waar en wanneer professionals aan zet zijn. Ten aanzien van nieuwe collectieve woonconcepten blijkt vooral dat van betrokkenen veel doorzettingskracht en geduld gevraagd wordt om door de leemlaag van bestaande ontwerpen, procedures en vergunningen te komen. Met het oog op versterking van de levensvatbaarheid klonk met name vanuit kleinere dorpen en krimpregio’s de luide roep om in eigen beheer nieuwe, kleinschalige woonzorgcombinaties of combinaties van kinderopvang met ouderenhuisvesting te realiseren en gemeenschapsbedrijven te ontwikkelen. Het vertrouwen is gegroeid dat voor deze initiatieven nieuwe coöperatieve modellen mogelijk zijn, die tevens bijdragen aan de sociale cohesie binnen dorp, wijk of buurt.

6.2 Het nieuwste werken

Al voor duidelijk werd dat de arbeidsmarkt zou gaan aantrekken – na de grondige ‘reshuffle’ door de pandemie –, waren andere ontwikkelingen aan de gang: de meest recente wordt in de Verenigde Staten ‘the great resignation’ genoemd, waarbij vooral hoogopgeleiden ontslag nemen als een werkgever niet aan hun waarden en verwachtingen kan voldoen.¹⁵ Een andere trend die zich doorzet, is het ‘nieuwste werken’, een extremere variant van wat eerder het ‘nieuwe werken’ is genoemd. Meteen in het begin van de coronacrisis zijn ICT-hulpmiddelen versneld ingezet om thuiswerken mogelijk te maken voor nagenoeg al het niet-fysieke of plaatsgebonden ‘witteboordenwerk’, bij publieke instellingen, dienstverleners en in het onderwijs. Dit ‘nieuwste werken’ is uitgegroeid tot een beproefde praktijk die blijvend effect zal hebben op niet alleen de organisatie van werk, maar ook zaken als de tweedeling van de arbeidsmarkt en de inrichting van binnensteden.¹⁶ Bovenal roept het vragen op over de betekenis van werk en over de positie van werkenden zelf. Eén vraag betreft de ambivalentie in de waardering van thuiswerken. Enerzijds is er waardering voor meer mogelijkheden tot flexibiliteit, autonomie, zelfcontrole en ook eigenaarschap, anderzijds is er erkenning van risico’s als isolement, anonimiteit en disloyaliteit.

Een andere vraag is of het thuiswerken vertrouwde patronen en gewoonten overboord gooit en aanleiding geeft om anders na te denken over arbeidsverhoudingen, collegiale samenwerking en leiderschap van managers. Of principiëler gesteld: geven corona en de daardoor bijna gedwongen andere realiteit van werken overtuigende argumenten om vitale economische activiteiten meer in eigen handen te houden en plaatsgebonden te maken? Het antwoord is wellicht te vinden in vormen van werk waarin eigenaarschap en zeggenschap wezenlijk anders, dat wil zeggen op een collectieve wijze geregeld zijn, bijvoorbeeld in een werknemerscoöperatie. Internationaal trekt de grote Spaanse werknemerscoöperatie Mondragon extra veel belangstelling als een succesvol alternatief voor het weggeven van eigenaarschap aan investeerders en ondernemers van ver weg (Whyte & Whyte, 1991). In eigen land kennen we de coöperatie Schoongewoon, vanaf 2012 actief in de schoonmaakbranche. Inmiddels heeft deze coöperatie bewezen dat laaggeschoolden prima in staat zijn om het eigenaarschap over hun bedrijf te voeren en daarnaast uitermate tevreden zijn over het werk en het salaris (Stavenuiter & Oostrik, 2017). Dat eigenaarschap en zeggenschap extra zin geven aan het werken, klinkt inmiddels door in andere sectoren, onder meer in de wereld van kinderdagverblijven - (ouderparticipatiecrèches) en werkplaatsen voor re-integratie.¹⁷

Een ander, vrij jong, fenomeen dat meer aandacht verdient, is de platformcoöperatie, die een coöperatief antwoord probeert te bieden op de ‘reguliere’ platformeconomie. Corona heeft nog sterker de dwingende afhankelijkheid van taxichauffeurs, fietskoeriers, pakjesbezorgers en eigenaars van kamers, appartementen, hotels en/of restaurants blootgelegd van kapitalistische platforms als Uber, Airbnb, Booking.com en Thuisbezorgd. In economisch precaire tijden komen gegarandeerd ook verworven rechten voor werknemers onder sterke druk te staan. Een

groter deel van de beroepsbevolking zal dan via tijdelijke, losse opdrachten (gigs) en andere wegen een inkomen proberen te verwerven. Maar wie zijn lot legde in de handen van een Airbnb of Uber-taxidienst, die zal het ontbreken van een sociaal vangnet bij deze platforms flink voelen. Zakendoen met deze monopolisten betekent overgeleverd zijn aan een onbeschermd rechtspositie, belabberde arbeidsvoorwaarden en beloning, een heel lage werk- en inkomenszekerheid, geen zeggenschap over de eigen opdracht, laat staan over het bedrijf, hoge afdracht van kosten en aan door algoritmes gestuurde publieke informatie over kwaliteit van dienstverlening. De snelle groei van deze platforms en de beschikbaarheid van veel kapitaal en dure techniek zijn een barrière geweest voor de ontwikkeling van nieuwe, meer op coöperatieve leest geschoeide alternatieve platforms. Van de pogingen die wel ondernomen zijn door bepaalde zelfstandige ondernemers en beroepsbeoefenaren is bekend dat de belangrijkste spanningsvelden en dilemma's liggen op het vlak van investeringen, schaalgrootte, sociale controle en bereik. Nu onze wereld in een nog hoger tempo digitaliseert en de druk op de economie vermoedelijk meer mensen afhankelijk zal maken van 'gigs', ligt hier een keuze: meer onzekerheid toelaten en winsten weg laten vloeien naar onzichtbare buitenlandse platformuitbaters, of een strengere regulering van vergunningen en arbeidsvoorwaarden op nationaal en Europees niveau, en nieuwe platformcoöperaties een kans geven om vooral degenen die het werk uitvoeren van de winsten te laten genieten (Bunders, 2021; Bunders & De Moor, nog te verschijnen).

De financieel-economische depressie na 2008 heeft geleid tot een grote stijging van het aantal zelfstandigen zonder personeel. Voor veel zzp'ers waren de kosten van een 'gewone' verzekering tegen arbeidsongeschiktheid te hoog. De broodfondsen maakten daarna een opgang als een overwegend lokaal georganiseerde onderlinge verzekering, die gebaseerd op principes van nabijheid, wederkerigheid en directe betrokkenheid uitkeert bij arbeidsongeschiktheid als gevolg van ziekte of ongeval. Inmiddels staat de teller in Nederland op circa 620 broodfondsen in 195 verschillende plaatsen, met in totaal ruim 28.200 deelnemers. Kenmerkend zijn de beperkte groepsgrootte (maximaal 50 leden), de lokale werking en de onderlinge afspraken over verplichte deelname aan bijeenkomsten om *free-riding* te voorkomen (Vriens & De Moor, 2020).¹⁸ Wat opvalt is dat de argumenten voor de beperkte omvang en de sociale controle die de broodfondsen hanteren, vaak opduiken in discussies over de gewenste schaalgrootte van andere burgercollectieven.

6.3 Anders gaan eten

Het blijkt dat burgers ook buiten de zorg hun solidariteit kunnen tonen. Meteen na aanvang van corona liep het storm bij landwinkels, steeg de boerderijverkoop, groeide de omzet van voedselpakketten met louter streekproducten en steeg de populariteit van veelsoortige boer-burgercollectieven oftewel voedselgemeenschappen (Van Kampen, 2020).¹⁹ Deze brede beweging rond landbouw en voedsel kent een aantal

varianten, waarbij de relatie van producent (boer) met consument (burger) een onderscheidende factor is.

De *eerste* variant betreft de initiatieven waarbij principes als medezeggenschap, cofinanciering en eventueel meewerken aan de orde zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor Herenboeren en vormen van Community Supported Agriculture (CSA).²⁰ Herenboeren is een Nederlands concept uit 2013, waarbij tweehonderd huishoudens een coöperatie vormen, eigenaar worden van een boerderij, een boer in dienst nemen, wekelijks producten afnemen en sociale activiteiten ontplooiën. Centraal in doel en werking staan drie waarden: natuurgedreven, sociaal verbonden en economisch gedragen. Inmiddels zijn er dertien herenboeren in bedrijf en circa twintig in oprichting. De leden van CSA-Nederland delen een gezamenlijke visie op duurzame gemeenschapslandbouw gebaseerd op drie pijlers: agro-ecologisch, soeverein en solidair, economisch onafhankelijk. De samenbindende factor van deze internationale voedselbeweging is een structurele verbinding tussen burger en boer voor minstens één jaar. Binnen dit raamwerk is er sprake van diversiteit in lokale CSA's. Dat geldt ook voor de voedselcollectieven, die doorgaans autonoom werkzaam zijn in stedelijke gebieden en een vastomlijnde groep burgers verbinden met voedselproducenten uit de regio.

De *tweede* variant is gericht op korte voedselketens. Hier gaat het over een private onderneming van een boer of een (coöperatief) samenwerkingsverband van een groep boeren, die meestal ondersteund door een webwinkel streven naar een vaste klantenkring voor hun producten. Die klanten halen zelf de producten op locatie af of krijgen deze via een koeriersdienst thuisbezorgd. De zeggenschap van burgers is beperkt; hooguit worden ze als consumenten gehonoreerd met kortingen of attracties als boerderijbezoek. Via 'Support your locals' uit de eerste periode van corona haakten veel boeren, restauranthouders én consumenten aan bij deze beweging van korte, lokale ketens.²¹ De omzet van deze korte voedselketens is tijdens de pandemie nagenoeg verdubbeld.²² Dit heeft geleid tot een dynamiek van opschaling en professionalisering, waarin zich nieuwe investeerders en partners mengen. Het bedrijf Boerschappen bijvoorbeeld heeft plannen om een coöperatie te worden, om zo via zijn afnemers extra financiële middelen op te halen.²³ Dat Agrifirm als grootste diervoedercoöperatie in het belang van haar boeren en ter versterking van hun maatschappelijke reputatie overgaat tot investeringen in een nieuw korteketeninitiatief Boer&NLekker, toont aan dat gevestigde partijen brood zien in deze groeiemarkt, waarin de burger mogelijk niet meer is dan een betrokken consument die prijs stelt op gemak en lokale herkomst.²⁴

De *derde* variant is vooral sociaal gemotiveerd. Een voorbeeld hiervan is Boeren voor Buren, een initiatief om 'Amsterdammers' met een kleine portemonnee te verbinden met boeren uit Flevoland.²⁵ Beide partijen raakten in de problemen als gevolg van de coronacrisis: de boeren konden hun groenten en fruit niet meer kwijt op de internationale markt

en een groot aantal huishoudens beschikte niet over voldoende middelen om verse groenten en fruit uit de regio te kopen. Inmiddels krijgen honderden huishoudens wekelijks een pakket, mede door actieve steun van de gemeente en veel andere partners. Dit is slechts een van de vele voorbeelden waarbij voedsel een (sociaal) verbindende rol speelt en mensen gestimuleerd worden om gezonder te eten. Hierbij horen de initiatieven in de sfeer van stadslandbouw, bijvoorbeeld de buurttuinen.

In de *vierde* variant gaat het niet over voedsel als zodanig, maar vooral over landbeheer en bodemgebruik. Het bekendste voorbeeld is de coöperatie Land van Ons uit 2019, die in amper twee jaar tijd met 18.000 leden voldoende kapitaal bijeengebracht heeft om 1 miljoen m² boerenland te kopen, om dat vervolgens onder specifieke voorwaarden – met name op het gebied van biodiversiteit – te verpachten aan boeren.²⁶ Inmiddels zijn er meer vergelijkbare initiatieven, zoals Aardpeer en Grond van Bestaan.²⁷ In zekere zin zijn deze nieuwe eigendomsmodellen te beschouwen als eigentijdse varianten van de aloude ‘commons’ – meenten en markgenootschappen in Nederland – waarbij grond collectief beheerd en gebruikt werd en de gezamenlijk opgestelde voorwaarden een duurzaam gebruik moesten garanderen en uitputting voorkomen.²⁸

Samenvattend: op het gebied van landbouw en voedsel is er sprake van een veelkleurig palet aan initiatieven. Dat steeds meer burgers via collectieven willen investeren in boerengrond of in voedselgemeenschappen is een krachtige illustratie van de waardeverschuiving richting lokaal, sociaal en ecologisch, die steeds breder in de samenleving opgeld doet. Samen vormen ze een vitale voedselbeweging, die via tal van allianties en netwerken bezig is om het dominante voedselsysteem te veranderen en het overheidsbeleid hierop te laten aanpassen. Dat steeds meer gemeenten overgaan tot voedselagenda's of voedselraden mag als een vrucht van deze basisbeweging worden beschouwd.

7 Nabeschouwing

Ons gedachte-experiment toont aan dat burgercollectieven tijdens de pandemie in diverse sectoren de vinger op zere plekken van de samenleving hebben weten te leggen. Tegelijkertijd boden ze concrete oplossingen voor kleine en grote vraagstukken die de kwaliteit van leven en samenleven betreffen. De directe betrokkenheid van overheden bleef echter vooralsnog beperkt.

Wat de nabije toekomst betreft: burgercollectieven voegen als een andere vorm van governance betekenis toe aan bestaande coördinatiemechanismen als markt en staat door de grote maatschappelijke uitdagingen van mens, samenleving en aarde anders aan te gaan pakken.²⁹ De bestaande golf aan burgercollectieven, maar evengoed de uitwassen van het doorgeschooten New Public Management – en daarmee het torenhoge wantrouwen van de burger – tonen aan dat

het 'oude' systeem sowieso aan verandering toe was. Aangetoond is dat een verschuiving van 'government-led' naar 'citizen-led' governance vruchten afwerpt, niet alleen vanuit het perspectief van democratie en betrokkenheid van burgers, maar ook gezien de duurzame maatschappelijke impact op inhoudelijk gebied, of het nu zorg, wonen, energie of voedsel en natuur betreft (Soares da Silva e.a., 2018). De gewenste transitie kan worden gedreven door waarden op te frissen die het ideële fundament vormen van burgercollectieven, én door het ondertussen gewoonweg anders te doen, geïnspireerd door de *proven practices* van bestaande collectieven.

We sluiten af met enkele opmerkingen ter stimulering van het bestuurskundige debat over collectieven en overheid:

- Erkennen en waarderen overheden wel voldoende de sociale 'infrastructuur' die via burgercollectieven beschikbaar is om solidariteit te versterken, juist op die plekken waar zij zelf weinig bereik hebben en waar de meest tastbare veranderingen plaatsvinden in het alledaagse leven van mensen: de buurt, de wijk, het dorp? Is zo niet een enorme kans gemist om de coronaregels beter te laten 'landen' in de samenleving?
- Frustraties en ontevredenheid over de overheid liggen op de loer als uiteindelijk de leidende governanceprincipes van die collectieven niet erkend worden en ze in het technisch-bestuurlijke keurslijf worden geperst waarbij burgers vooral als consumenten (klanten) worden aangemerkt.
- Burgercollectieven stimuleren en ontwikkelen het prosociale gedrag van burgers, wat uiteindelijk de werking van de democratie, het openbaar bestuur en de samenleving in het algemeen ten goede komt. Ze werken als een leerschool waarin burgers leren, denken en doen in het collectief belang.
- Collectieven maken grote maatschappelijke vraagstukken voor burgers inzichtelijk en behapbaar door in de eigen omgeving zelf praktisch aan de slag te gaan. Ze versterken het bewustzijn dat door eigen inzet en gedragsverandering oplossingen mogelijk zijn en komen hierdoor makkelijker in beweging.
- Bij het werken aan de grote transities kunnen overheden en bedrijven het zich niet langer permitteren om voorbij te gaan aan het perspectief dat burgers en hun collectieven hiertoe zelf hebben ontwikkeld.³⁰
- De pandemie en vooral de grote transities die weifelend in gang gezet worden, rechtvaardigen een fundamenteel ander, responsiever overheidsbeleid aangaande burgercollectieven. Nodig is een adequaat ingerichte bestuurlijke en wettelijke ruimte en een integraal langetermijnbeleid met faciliteiten die

burgercollectieven sterker en veerkrachtiger maken. De cascade van beleid en investeringen rond klimaat, stikstof, energie, wonen en zorg die vanuit de centrale overheid naar regio's en gemeenten gaat, biedt unieke kansen voor een nieuw 'natuurlijk sociaal contract' tussen overheden en burgercollectieven (Kemp e.a., 2021).

Literatuur

Berg, J. van den, 'In Weidum laat saamhorigheid zich niet lamleggen door een virus: de fanfare repeteert gewoon digitaal', *De Volkskrant*, 16 april 2020, gevonden op www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/in-weidum-laat-saamhorigheid-zich-niet-lamleggen-door-een-virus-de-fanfare-repeteert-gewoon-digitaal~b6766e60/.

Blom, E. & I. van Staveren, 'De solidariteit en samenwerking van nu moeten we verankeren in de economie', *Financieel Dagblad*, 30 april 2020, gevonden op <https://fd.nl/opinie/1343065/de-solidariteit-en-samenwerking-van-nu-moeten-we-verankeren-in-de-economie>.

Brink, G. van den, 'Gaaf de coronacrisis een maatschappelijke verandering teweeg brengen?', *De Volkskrant*, 6 mei 2020, gevonden op www.volkskrant.nl/columns-opinie/gaat-de-coronacrisis-een-maatschappelijke-verandering-teweeg-brenge~b6fof6a3/.

Bunders, D.J., 'Gigs of their own. Reinventing worker cooperativism in the platform economy and its implications for collective action', J. Meijerink, G. Jansen & V. Daskalova (eds.), *Platform economy puzzles. A multidisciplinary perspective on gig work*, Cheltenham: 2021, p. 188-208.

Bunders, D.J. & T. De Moor, *The platform as shared social enterprise? An analysis of cooperative development in the European gig economy*, nog te verschijnen.

De Moor, T., 'Meer ruimte voor de "commons"?', *Website Sociale Vraagstukken*, 23 mei 2020, gevonden op www.socialevraagstukken.nl/meer-ruimte-voor-de-commons/.

De Moor, T. & A.T.M. Duffhues, *Burgercollectieven als go-between tussen burger en overheid in en na crisistijden*, bijdrage aan *Coronapapers.nl*, Rotterdam: 4 februari 2021.

De Moor, T., A.T.M. Duffhues & E. Vriens, 'Burgercollectieven staan klaar om de post-corona samenleving vorm te geven', *De Groene Amsterdammer*, 4 mei 2020a.

De Moor, T., A.T.M. Duffhues, E. Karlas & C. Veldsink, *Krachtiger als collectief. Uitdagingen van burgercollectieven in Nederland, anno*

2020, Rotterdam: 2020b, gevonden op <https://bit.ly/3oXUVIg>.

Elcheroth, G. & J. Drury, 'Collective resilience in times of crisis. Lessons from the literature for socially effective responses to the pandemic', *British Journal of Social Psychology*, 2020/3, p. 703-713.

Frissen, P., 'Coronacrisis en de tragedie van het bestaan', *Website Sociale Vraagstukken*, 11 april 2020, gevonden op www.socialevraagstukken.nl/coronacrisis-en-de-tragedie-van-het-bestaan.

Ham, M. & M. Spierts, 'Coronacrisis vraagt niet alleen medisch, maar ook sociaal antwoord', *Website Sociale Vraagstukken*, 20 maart 2020, gevonden op www.socialevraagstukken.nl/interview/weloverwogen-sociale-professionals-ook-in-tijden-van-corona/.

Ham, M. & J. Uitermark, 'Corona is een les in wederzijdse afhankelijkheid', *Website Sociale Vraagstukken*, 8 april 2020, gevonden op www.socialevraagstukken.nl/interview/socioloog-en-geograaf-justus-uitermark-corona-is-een-les-in-wederzijdse-afhankelijkheid/.

Heinich, N., *Des valeurs. Une approche sociologique*, Parijs: 2017.

Het Groene Brein, *Burgerinitiatieven: de nieuwe aanvoerders van de inclusieve en circulaire economie*, Utrecht: 2022.

Jetten, J., D. Reiter, S.A. Haslam & T. Cruwys, *Together apart. The psychology of COVID-19*, Londen: 2020.

Kampen, S. van, *Lokale voedselgemeenschappen in Nederland. Inventarisatie en verkennend onderzoek*, Ede: 2020.

Kemp, R., P. Huntjens & G. Jonkergouw, *Transitiebeleid na corona. Het belang van een natuurlijk sociaal contract*, Maastricht: 2021.

Neiman, S., T. Piketty e.a., 'Manifest voor de rechten van werknemers', *De Groene Amsterdammer*, 16 mei 2020, gevonden op www.groene.nl/artikel/manifest-voor-de-rechten-van-werknemers.

Nederland Zorgt voor Elkaar (NLZVE), *Monitor Zorgzame Gemeenschappen 2020*, gevonden op nlzorgtvoorelkaar.nl.

Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL), *Eindadvies Nieuwe coalities in aardgasvrij. Van lerende overheid naar lerende maatschappij*, Den Haag: 2022.

Pateman, C., *Participation and democratic theory*, Cambridge: 1970.

Peters, J. & M. Weggeman, *Het Rijnland-boekje. Wie het weet mag het zeggen*, Rotterdam: 2009.

Pheijffer, M., 'Sociale cohesie en gemeenschapszin zijn na de crisis het nieuwe normaal', 23 maart 2020, gevonden op www.nyenrode.nl/nieuws/n/sociale-cohesie-gemeenschapszin-nieuwe-normaal.

Remmers, G., 'Opinie: Erken dat burgers soms met zeer nuttige inzichten en suggesties komen', *De Volkskrant*, 11 augustus 2020.

Rotmans, J., 'Reis licht in tijden van crisis', *Schooldomein*, 3 juli 2020.

Soares da Silva, D., L. Horlings & E. Figueredo, 'Citizen initiatives in the post-welfare states', *Social Sciences*, 2018/12, p.1-21

Solnit, R., *A paradise built in hell. The extraordinary communities that arise in disaster*, New York: 2009.

Stavenuiter, M. & S. Oostrik, *Werkcoöperatie Schoongewoon. Resultaten enquête en groepsgesprekken*, Utrecht: april 2017.

Tjeenk Willink, H., *Kan de overheid crises aan? Waarom het belangrijk is om groter te denken en kleiner te doen*, Amsterdam: 2021.

Verdonk, J., *Gemeenschapszin voor nu en in de toekomst*, 9 april 2020, gevonden op <https://dispicio.nl/2020/04/09/gemeenschapszin-voor-nu-en-in-de-toekomst/>.

Vriens, E. & T. De Moor, 'Mutuals on the move. Exclusion processes in the welfare state and the rediscovery of mutualism', *Social Inclusion*, 2020/1, p. 225-237, <https://doi.org/10.17645/si.v8i1.212>.

Whyte, W.F. & K.K. Whyte, *Making Mondragon. The growth and dynamics of the worker cooperative complex*, Ithaca, NY: 1991 (tweede druk).

Bijlage

Op basis van opiniestukken die tijdens de eerste lockdown van 2020 verschenen, is bijgaand schema van contrasterende waarden geconstrueerd. De bestaande en bekritiseerde waarden zijn tegenover de nieuwe en gewenste geplaatst.

Schema van contrasterende waarden

Bestaand, bekritiseerd	Nieuw, gewenst
Marktwerking en winst als primair doel	Maatschappelijke waarden voorop
Kortetermijnrendement	Langetermijnrendement
Waarde voor aandeelhouders	Waarde voor alle stakeholders

Neoliberalisme als economische filosofie	Economie van gemeenschap (commons)
Afhankelijkheid van ondoorzichtige, internationale ketens (globalisering)	Lokale economie sterker
Focus op autonome, zelfredzame burgers en hun individuele vrijheid	Focus op gemeenschap, collectief met als basis sociale cohesie en solidariteit
Harde waarden (geld, rendement, bezit, groei) leidend in businessmodellen	Zachte waarden (fair, sociale gelijkheid, maatschappelijke impact) leidend in businessmodellen
Sturen op basis van big data en algoritmes	Sturen op basis van goed leiderschap en persoonlijke/collectieve behoeften
Beleidsmakers en politiek centraal	Bevolking en haar ideeën centraal
Beroep op sterke staat voor oplossingen	Beroep op vitaliteit en solidariteit van burgers
Terugtrekkende overheid, meer markt	Herwaardering van publieke voorzieningen
Overheid en/of markt als sturingssysteem	Coöperatief model t.b.v. sturing en ondernemen
Nationalistische isolering	Mondiale solidariteit
Controle (van buitenaf)	Regie (van binnenuit)
Strakke juridische procedures en regels gebaseerd op wantrouwen	Praktijkgerichte procedures op basis van vertrouwen
Centrale autoriteit beslist op basis van macht (hiërarchisch)	Besluiten op basis van coöperatief samenspel (horizontaal, transparant)
Risico's nemen: op de pof van de toekomst	Besef van kwetsbaarheid en noodzaak van veerkracht

Noten

1 In het begin van de pandemie waren het vooral speculaties, later volgden serieuze publicaties. Zie [www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196\(21\)00258-8/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanplh/article/PIIS2542-5196(21)00258-8/fulltext).

- 2** Zie www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/europese-commissie-lanceert-miljardenplan-om-meer-chips-te-producere-op-eigen-bodem~b20c337e0/.
- 3** Zie www.twente.com/twente-board/de-coronacrisis-als-kantelpunt-meer-vraag-naar-lokaal-voedsel.
- 4** Over de impact van deze initiatieven: ESSB-podcast over maatschappelijke initiatieven in coronatijd, Erasmus School of Social and Behavioural Sciences, Erasmus University Rotterdam (eur.nl), 2020.
- 5** Bijv. Nederland Zorgt voor Elkaar (zorg en welzijn), Energie Samen (energie en warmte), Lansco (sociale coöperaties), Cooplink (wonen) en LSA (bewonersgroepen).
- 6** ‘Ons aanbod staat nog steeds’ – LSA (lsabewoners.nl).
- 7** Landelijke Vereniging voor Kleine Kernen: ‘Financiële positie dorpshuizen door Corona ernstig verslechterd’ (lvkk.nl).
- 8** Illustratief voor deze aarzelende houding is dat in het coalitieakkoord van kabinet-Rutte IV begrippen als burgercollectief, burgerinitiatief of coöperatie nauwelijks of niet voorkomen.
- 9** Het betreft een serie van twintig artikelen verspreid over dagbladen, weekbladen en semiwetenschappelijke tijdschriften. De teksten zijn in een database opgenomen en vervolgens doorzocht op die contrasterende waarden.
- 10** Over energiecoöperaties zie www.energiesamen.nu en www.hieropgewekt.nl. In 2020 staat de teller op ca. 600 energiecoöperaties met ongeveer 100.000 leden en deelnemers.
- 11** Zie <https://ellavogelaar.empoweredlearning.nl>.
- 12** Zie voor meer info: www.cooplink.nl of het kennisdossier Wooncoöperatie op www.Platform31.nl. Bekend voorbeeld van een eco-village in Nederland: Ecodorp Boekel.
- 13** ‘Amsterdam start met leenfonds voor wooncoöperaties’ – Gemeente Amsterdam.
- 14** ‘Platform31 start nieuw pilotprogramma voor wooncoöperaties in 2022’ – Platform31 kennis- en netwerkorganisatie voor stad en regio.
- 15** Zie <https://hbr.org/2021/09/who-is-driving-the-great-resignation>.
- 16** De Amerikaanse econoom Nicholas Bloom spreekt over de ‘working from home economy’. Tijdens de coronacrisis – in juni 2020 – schatte hij in dat in de VS 42% van de beroepsbevolking fulltime thuis werkte, 33%

niet werkte (mede door de crisis) en de rest elders werkte, meestal dienstverleners. Zie 'A snapshot of a new working-from-home economy', Stanford News.

17 Voorbeeld: Coöperatie van Makers – maatwerk in maken, meedoen en delen (cooperatievanmakers.nl).

18 Zie www.broodfonds.nl.

19 Bij deze 481 voedselgemeenschappen zijn ca. 62.000 huishoudens aangesloten. Gerekend met 2,5 persoon per huishouden maakt dat 150.000 actief en permanent betrokken burgers, naast de vele duizenden burgers die als 'gewone klant' kiezen voor boerderij- en streekproducten.

20 Zie www.herenboeren.nl en www.csanetwerk.nl.

21 Zie www.supportyourlocals.nl.

22 'Agrifirm investeert in boerderijverkoop en begrip' – Nieuws Boerderijverkoop, Boerenbusiness.nl.

23 Zie www.boerschappen.nl.

24 Zie www.boerenlekker.nl.

25 Zie www.boerenvoorburen.nl.

26 Zie www.landvanons.nl.

27 Zie www.aardpeer.nl en www.grondvanbestaan.nl.

28 Zie www.collective-action.info/_TYP_COM_NET.

29 Dit wordt ook bevestigd in recente rapporten en adviezen. Zie bijv. Het Groene Brein, 2022.

30 Dat komt ook naar voren in een recente publicatie over aardgasvrije wijken van het Overlegorgaan Fysieke Leefomgeving (OFL, 2022).